

Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.)

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні механізмів судового врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні в 1797–1840 рр. Верховна влада, заради здобуття лояльності місцевої знаті й утвердження в регіоні, проводила гнучку політику, одним з елементів якої стало відновлення річпосполитської системи земельної власності. Досліджується організація діяльності підкоморських і межових судів, аналізується їх кадровий склад та юридичні практики. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного, просопографічного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на механізмах судового врегулювання поземельних відносин в умовах пошуку компромісу верховної влади з місцевими елітами. Просопографічний метод використано для аналізу суддівського корпусу. **Наукова новизна** полягає в дослідженні імперської практики пошуку згоди з польською шляхтою через збереження річпосполитської судової традиції врегулювання поземельних відносин та дозволу місцевій еліті самостійно вирішувати свої партикулярні поземельні справи. **Висновки.** Павло I для збереження стабільності в регіоні пішов на співробітництво з місцевими елітами, головним елементом чого стало повернення у землекористування практик польського правосуддя через відновлення мережі повітових підкоморських судів, які займалися розмежуванням. Перевантаження справами і брак кадрів обернулися незначною ефективністю підкоморського суду. У 1814 р. Олександр I на прохання еліти запровадив у Подільській губернії значно більш дієвішу межову систему. Для пришвидшення вирішення земельних суперечок спершу було створено незалежні повітові межові установи, а 1818 р. – губернську апеляційну. Держава не втручалася у приватне розмежування, але контролювала земельні межі своєї власності. Підкоморська й межова судові мережі примирили місцеву еліту з російською владою.

Ключові слова: Правобережна Україна, річпосполитська судова традиція, розмежування, підкоморський суд, межове судочинство, лояльність еліт.

Кінець XVIII ст. став переломною епохою в історії Правобережної України. Включення регіону до складу Російської імперії мало позначитися на всіх сферах життя місцевого населення. І справді, Катерина II від 1775 р. почала проводити зміни, спрямовані на уніфікацію управління та судочинства за російським зразком. Павло I здійснив перехід до більш централізованої й бюрократизованої моделі управління, особливістю якої було співробітництво з місцевими елітами. Як винагорода за їх лояльне ставлення поверталось польське судочинство. Проте політика «загравання» стосувалася лише судової ланки, натомість реальні військова, адміністративна та фінансова влади належали центру. З іншого боку, збереження наявної системи поземельних відносин гарантувало лояльність місцевої знаті. Було відновлено попередню мережу судової влади, зокрема підкоморські суди. Вони повинні були займатися передусім розмежуванням землеволодінь/землекористувань місцевої шляхти. Політика компромісу тривала за Олександра I, виявом чого стало запровадження в Подільській губернії мережі межових судів. Утім хоч вони й уважалися російськими, проте розглядали земельні справи за річпосполитським зразком, а їх кадровий склад формували місцеві дворяни.

Урегулювання поземельних відносин на Правобережжі України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., його соціальне значення не знайшли належного відображення в історіографії. Причини полягають, на нашу думку, у незадовільному збереженні архівних фондів, специфіці їх формування (документи часто зберігалися в підкомор'я й не передавалися до губернських установ), трудомісткості вивчення питання. Ускладнює наукове з'ясування проблеми перебування об'єкта дослідження на стику історії та юриспруденції.

Водночас діяльність підкоморських судів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій не залишилася поза увагою дослідників. І.Лаппо детально проаналізував процес створення та функціонування підкоморського суду наприкінці XVI – на початку XVII ст. Важливість значення цієї установи для розмежування він пов'язував зі зростанням впливу шляхти, найкращі представники якої ставали судовими урядниками. Головним завданням було розмежування земель безпосередньо на місці суперечки¹. В.Німчук та Н.Яковенко звернулися до роботи підкоморських судів на українських землях у складі Речі Посполитої, зазначаючи важливість цієї установи у шляхетському землеволодінні. Вони детально визначили кадровий склад суду, указавши, що посади підкоморіїв обіймали переважно представники великих князівських і магнатських родів². І.Ворончук звернула увагу на еволюцію набуття підкомор'ями своїх урядів, їх важливості, наголосивши, що, окрім розмежування спірних площ, підкоморський суд вимірював ґрунти, котрі розподілялися між спадкоємцями, фіксував межі під час купівлі або продажу земель тощо³. О.Резнік, проаналізувавши текст Литовського статуту 1566 р., вважає, що юрисдикція підкоморського суду поширювалася не лише на шляхетські, але й на міські та монастирські землеволодіння. Також підкоморії вимірювали ґрунти, фіксували обводи під час купівлі чи продажу⁴.

Проблемі ґрунтового судочинства Лівобережної України у другій половині XVII–XVIII ст. присвячено монографію Я.Падоха. Автор зауважує, що на Гетьманщині ґрунтові справи вели не підкоморські суди, а козацькі, передусім Генеральний військовий суд, через комісарів-межовщиків зі складу старшини, тобто по суті випадкових людей. Лише після судової реформи К.Розумовського було відновлено підкоморські суди, які проіснували з перервами до 1842 р. Зауважено збереження чинності Литовського статуту та великий вплив польського права на юридичне життя Гетьманщини⁵.

Зміни, започатковані Павлом I, стали об'єктом дослідження фахівців. М.Клочков, позитивно оцінюючи катерининську реформу 1775 р., критикував її за велику кількість судових інстанцій та нерівномірне представництво в них інтересів інших станів порівняно з дворянством. Унаслідок заходів Павла I було зменшено число судових установ. Хоча й відновлювалися попередні права та привілеї, але реальна влада перебувала в руках губернаторів і губернських правлінь⁶. Л.Писарькова вважає, що внаслідок курсу імператора на бюрократизацію судова система втратила становий та, значною мірою, виборний характер. Характерним стало відновлення

¹ Лаппо И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – №8. – С.341–403.

² Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К., 1991. – С.5–56.

³ Ворончук І.О. Підкоморський суд // Енциклопедія історії України. – Т.8: Па–Прик. – К., 2011. – С.236–237.

⁴ Резнік О.І. Склад та компетенція підкоморських судів за Статутом Великого князівства Литовського 1566 р. // Актуальні проблеми держави і права. – Вип.49. – Одеса, 2009. – С.127–132.

⁵ Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. – Л., 1994. – 199 с.

⁶ Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Петроград, 1916. – 631 с.

в губерніях «з особливими правами та привілеями» місцевих особливостей в організації судової системи, що проявилось у створенні головних судів⁷. М.Бармак переконаний, що запроваджувана на українських землях судова мережа була найслабшою ланкою всієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками⁸. Дослідник стверджує, що персональний склад судів Правобережжя формувався переважно за рахунок місцевого шляхетства, яке доволі зневажливо ставилося до служби на виборних посадах у судах⁹. С.Борисевич розглядає історію законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні від приєднання краю до Росії до чиншової реформи 1886 р. та стверджує про постійне вдосконалення механізму розмежування земельних володінь упродовж першої третини ХІХ ст., передусім у Подільській губернії, де було започатковано генеральне межування¹⁰. В.Вороніна, оцінюючи ініціативи Павла І у сфері судочинства доходить висновку про серйозність і послідовність реформування. Одночасно звернуто увагу на досягнуте підвищення ефективності судового процесу. Авторка переконана, що отримання місцевими елітами посад зменшувало сепаратистські тенденції на «окраїнах» імперії¹¹. О.Льїн стверджує, що спроба Павла І поліпшити судову владу мала на меті не повернення до старих порядків, а створення більш централізованої та залежної від імператора системи, хоч і з урахуванням деяких місцевих традицій. Проте ці зміни мали короткостроковий характер та істотно не вплинули на подальшу еволюцію судоустрою¹².

Нижче спробуємо з'ясувати, яким чином за допомогою судової влади врегулювалися поземельні відносини на Правобережжі України в 1797–1840 рр. Сфокусуємося на таких питаннях: зміни повноважень підкоморських судів після входження зазначеної території до складу Російської імперії; формування їх кадрового складу та юридичних практик; причини створення й повноваження межового судочинства в Подільській губернії, чому місцева судова мережа відрізнялася від наявної на Волині та Київщині.

Приєднавши Західний край, Російська імперія зустрілася тут із досконалішою системою землекористування, регулювання якої здійснювала не стільки держава, як місцева знать. У кожному повіті Речі Посполитої створювався підкоморський суд. Його діяльність регламентувалася 70-м артикулом 4-го розділу ІІ Литовського статуту (1566 р.). Очолював установу підкоморій, якого спочатку призначали «згори» пожиттєво¹³, а з 1588 р. обирали¹⁴. В ієрархії повітових урядників він, згідно з конституцією 1611 р., поступався лише каштелянові та маршалкові¹⁵. Підкоморій самостійно формував склад суду, обираючи з числа місцевої шляхти одного чи двох коморників,

⁷ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII в.: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – 743 с.

⁸ Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2016. – С.4–8.

⁹ Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. // Там само. – Вип.2(1). – Тернопіль, 2010. – С.19–25.

¹⁰ Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.). – К., 2007. – 424 с.

¹¹ Вороніна В. Законодавчі ініціативи Павла І у сфері судочинства // Український історичний збірник. – 2008. – №11. – С.80–91.

¹² Льїн О.В. Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Вип.2. – Х., 2016. – С.23–28.

¹³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінськ, 2003. – С.35–263.

¹⁴ Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.237.

¹⁵ Бардах Ю., Леснодорський Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – Москва, 1980. – С.218.

писаря, мірників¹⁶. Лише копачі були підданими підкоморія¹⁷. Характеризуючи статус останнього, І.Лапшо визначав критерії призначення королем на цей уряд: деякі з кандидатів були відомі тим, що служили при дворі, інші отримували підвищення з коморників, окремі були простими шляхтичами¹⁸. На українських землях посади підкоморіїв обіймали переважно представники великих князівських і магнатських родів. Натомість частина коморників мали велику адвокатську практику¹⁹.

Для підкоморських судів існувала спеціальна процедура: провадження розпочиналися лише за дорученням земського суду та проходили безпосередньо на місці суперечки з повідомленням сторін за чотири тижні. Вивчалися докази (листи й межові знаки), заслуховувалися свідки, відтак присуджувався спірний ґрунт, який позначався копцями. Якщо були відсутні достовірні письмові чи межові докази, то використовувалися свідчення позивача. Підкоморій видавав підписане й завірене печаткою рішення суду. Заборонялося переривати розгляд справи (за винятком хвороби або службової зайнятості однієї зі сторін).

Литовський статут передбачав процедуру апеляції, коли незадоволений скаржився до земського суду. У цьому разі призначався комісарський суд зі шляхти повіту (в тому числі каштелян), і підкоморій пояснював причини такого рішення. Ухвалений цим судом вирок уважався остаточним. У випадку необґрунтованості позивач сплачував підкоморієві 2 копи грошей штрафу та відшкодовував збитки іншій стороні. При розмежуванні на стику двох повітів обов'язковою була участь двох підкоморіїв²⁰. Із часом процедура апеляції змінювалася: згідно з польським правом справа надходила до Люблінського трибуналу, який самостійно не розглядав її, а направляв на місце іншого підкоморія. Коли той вирішував питання аналогічно, вирок підлягав безумовному виконанню. Якщо ж вирок був протилежним, то незадоволений знову апелював до трибуналу, і тоді призначався третій підкоморій, чий декрет не міг змінити навіть король²¹. Оплата становила від кожного (насипаного чи вкопаного) наріжного копця 24 литовських гроші, середнього – 12 (відстань між копцями складала 147,375 м)²².

Юрисдикція підкоморських судів поширювалася передусім на шляхетське землеволодіння. Якщо конфлікт зачіпав межі королівщин, то у процесі брали участь королівські комісари. При розмежуванні з представниками інших вільних прошарків до судової колеґії входили представники магістратів, капітулів²³. Крім суперечок, суди вимірювали ґрунти, що розподілялися між спадкоємцями, фіксували межі під час купівлі, продажу маєтків²⁴.

Оскільки земля була основним джерелом статків, спільнота прагнула до узаконення землеволодінь. Через малочисельність судів звичним явищем ставало затягування розгляду деяких справ навіть на десятиріччя (встановлення меж між володіннями брацлавського підкоморія князя С.Святополка-Четвертинського і графа А.Сенявського та інших землевласників тривало з 1599 по 1783 рр. та розглядалося дванадцять разів, штрафи становили 4 тис. литовських коп²⁵).

¹⁶ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т.ІІ: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – Одеса, 2003. – 560 с. (далі – Другий ЛС).

¹⁷ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.10.

¹⁸ Лапшо І. Підкоморський суд в Великому князівстві Литовському... – С.352, 354, 368, 390.

¹⁹ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.11–13, 15–16.

²⁰ Статут Вялікага княства...; Другий ЛС. – С.327.

²¹ Русов С. Вольские записки. – Санкт-Петербург, 1809. – С.141–142.

²² Статут Вялікага княства...; Другий ЛС. – С.327.

²³ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.11.

²⁴ Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.237.

²⁵ Державний архів Вінницької обл. (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф.484. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1–2 зв., 187–188.

Після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії підкоморські установи було ліквідовано, а їх місце зайняли російські станові повітові суди, до складу яких входили обрані дворянством на три роки суддя і два засідателі, чиї кандидатури схвалював губернатор. Під їх юрисдикцію підпадали всі земельні справи. За потреби повітовий суддя разом із присяжним землеміром повинні були оглядати на місці спірні межі²⁶.

Павло I продовжив трансформації судової влади, повернувши Литовський статут та відновивши попередню судову мережу. Він намагався поєднати два, здавалося б, протилежних аспекти: централізацію й бюрократизацію зі самоврядуванням, сподіваючись на підтримку місцевих еліт. Для зближення верховної влади з її представниками було обрано суди як один із місточків домовляння. Діяльність відновленої старої мережі контролювали державні суди: Волинський надвірний (1798–1801 рр.) і губернські головні (1797–1831 рр.) разом із фіскалами (1799 р.).

У 1797 р. в кожному повіті було створено підкоморський суд (як і в Речі Посполитій). До його складу шляхта обирала підкоморія 6-го класу, коморника 12-го класу й возного 14-го класу. Жалування вони отримували від власної роботи²⁷. Нововведенням стало присвоєння посадовцям чинів («Табель про ранги»), проте в архівних документах відсутні згадування цивільних чинів, що дозволяє стверджувати, що ця практика не прижилася. Вдалим можна вважати запровадження посади возного, який вручав повідомлення про виклики до суду, виконував цивільні вироки, уводив у володіння маєтками²⁸, але фактично використовувався більше як посильний від суду з офіційними паперами та виступав суддівською вартою²⁹. Писаря, мірника й копачів підкоморій або коморник залучали до безпосередніх видів робіт.

У 3 губерніях Правобережжя мали існувати 36 підкоморських судів. Проте, ураховуючи малочисельність дворян у повітах, створювалися об'єднані установи. На Поділлі це був Гайсинсько-Ольгопільський підкоморський суд³⁰. На Київщині 1829 р. діяли Васильківсько-Богуславський³¹, Сквирсько-Махнівський, Липовецько-Таращанський, Умансько-Звенигородський, Чигиринсько-Черкаський підкоморські суди³². Лише на Волині в кожному повіті був окремий суд. У 1814 р. в повітах Подільської губернії замість підкоморських було створено межові суди.

Уже на перших шляхетських виборах 1797 р. суперечливим виявилось питання щодо термінів перебування посадовців на службі: згідно з річпосполитською судовою традицією, підкоморії обіймали посаду пожиттєво, натомість за російськими законами – лише три роки. Павло I залишив пожиттєву практику. Шляхетство не підтримало цього розпорядження. 25 січня 1800 р. київський губернський маршалок Ф.Козловський звернувся до цивільного губернатора В.Красно-Милашевича з одноставним проханням про призначення трирічного терміну. Це звернення

²⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – Т.20 (1775–1780). – Санкт-Петербург, 1830. – №14392. – С.235, 246.

²⁷ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – Санкт-Петербург, 1830. – С.396–397.

²⁸ Ворончук І.О. Возний // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – К., 2003. – С.601–602.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

³⁰ Там само. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11.

³¹ Там само. – Ф.802. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1.

³² Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.823.

було переадресоване генерал-прокуророві О.Беклешову³³, але воно виявилось безрезультатним: імператор 1 листопада 1800 р. підтвердив, що підкоморії повинні обіймати посади безстроково³⁴. Проте з 1802 р. після звернення шляхти Волинської губернії все ж було встановлено трирічний термін³⁵.

Значно складніше для розгляду (надто з огляду на фрагментарність збереження фондів) питання персонального складу підкоморських судів. Єдиним джерелом з'ясування соціального портрету стали дані формулярних списків про службу. При їх аналізі встановлено, що підкоморіями були шляхтичі-поміщики. Виокремлюються дві категорії: професійні посадовці, які постійно обіймали посади у судах і мали відповідні знання, та випадкові особи. Після відновлення підкоморських судів їх головами було обрано досвідчених шляхтичів. Очевидно, що типовою можна вважати кар'єру заможного волинського землевласника А.Домбровського, котрий після вивчення в Люблінському коронному трибуналі юриспруденції 1768 р. більше 30 років займав посади у судовій системі. Уже за російської влади в 1799–1805 рр. був дубенським підкоморієм. Від 1809 р. очолював департаменти Волинського головного суду, неодноразово виконував обов'язки цивільного губернатора³⁶. Схожою була кар'єра іншого голови цивільного департаменту цього ж суду – Й.Бачинського³⁷, який у 1798–1802 рр. став підкоморієм Житомирського повіту³⁸. Й.Пінінського 1788 р. обрали депутатом-суддею Люблінського коронного трибуналу. Після приєднання регіону до Росії він був засідателем Волинської цивільної палати, а 1797 р. одноголосно обраний підкоморієм Ковельського повіту та обіймав цю посаду безперервно 20 років³⁹.

Другу групу складали також заможні поміщики, для яких юриспруденція не стала справою життя. Це призводило до плінності кадрів. Із результатів виборів 1811, 1817, 1823 рр.⁴⁰ очевидно, що лише підкоморії Ковельського та Рівненського повітів займали посади, як мінімум, від 1817 (дані про 1814 р. відсутні) по 1826 рр. (тобто до закінчення каденції 1823 р.). Типовою була ситуація в Луцькому повіті, де 1823 р. підкоморієм став В.Красіцький, власник 450 кріпаків⁴¹ (отже в 1817, 1820, 1823 рр. на цю посаду були обрані різні особи). Схожа ситуація була в Острозькому повіті, де з 1817 по 1823 рр. обрано троє підкоморіїв – О.Лінінський (перебував на російській військовій службі, вийшов у відставку підпоручиком⁴²), Л.Лознинський (службу розпочав з посади повітового хорунжого 1805 р., далі після довгої перерви 1820 р. обраний підкоморієм⁴³) і Ф.Прушинський⁴⁴. Водночас у губернії жоден коморник не був обраний на вищу посаду⁴⁵. Це свідчить про зміну річпосполитської судової традиції, коли коморники могли ставати підкоморіями.

³³ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.308. – Арк.1, 3–3 зв.

³⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – Санкт-Петербург, 1830. – №19628. – С.367–370.

³⁵ Там же. – Т.27 (1802–1803). – №20273. – С.146–147.

³⁶ Державний архів Житомирської обл. (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1 зв. – 6.

³⁷ Там само. – Спр.1. – Арк.1 зв. – 2.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1439. – Арк.1 зв.

³⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1 зв. – 2.

⁴⁰ Державний архів Рівненської обл. (далі – Держархів Рівненської обл.). – 1811 р.: Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35–35 зв.; 1817 р.: Спр.5. – Арк.11–13 зв.; 1823 р.: Спр.11, Арк.5–6 зв.

⁴¹ Державний архів Волинської обл. (далі – Держархів Волинської обл.). – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.22 зв. – 24.

⁴² Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.60 зв. – 61; Там само. – Спр.4. – Арк.111 зв.

⁴³ Там само. – Спр.7. – Арк.21 зв.

⁴⁴ Там само. – Спр.11. – Арк.17 зв.

⁴⁵ Там само. – 1811 р.: Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35–35 зв.; 1817 р.: Спр.5. – Арк.11–13 зв.; 1823 р.: Спр.11. – Арк.5–6 зв.

Схожою була ситуація в Київській губернії. У Радомишльському повіті 1823 р. підкоморієм став П.Воронич⁴⁶, у 1824 р. після виборів – майор Й.Злотницький⁴⁷, 1826 р. – С.Михайловський⁴⁸.

Відсутність бажання служити в підкоморському суді пояснюється комплексом факторів. Хтось не хотів працювати на російську державу, воліючи господарювати у власному маєтку. Певною компенсацією могли стати грошові кошти, але утримання здійснювалося на встановлені місцевими правами доходи: за позов, запис справи в реєстр – 1, за лист до учасників чи до іншого підкоморія, за відтермінування – 2, за повідомлення до суду про стягнення за рішенням – 6, за кожен наріжний копець – 24, за середній копець – 12 грошів. Також підкоморії отримували за кожну межу по 3 марки⁴⁹. Про незначні суми свідчить сенатський указ 1831 р., що згадувані в Литовському статуті 1 копа рахувалася за 1 руб. 25 коп., 1 руб. – за 1 руб., 1 гріш – за 2 коп.⁵⁰

Робота підкоморіїв була максимально забюрократизована та супроводжувалася постійними погрозами за можливі порушення. У 1798 р. Подільське губернське правління вимагало швидко вирішувати судові справи приватних осіб, погрожуючи звільняти з посад та віддавати під суд⁵¹. Підкоморії подавали щомісячні відомості про хід справ губернському прокуророві, головному суду⁵² й повітовому стряпчому, а в разі порушення термінів звітування їм загрожувала сувора догана⁵³. У 1814 р. до Острозького підкоморського суду, який не мав свого приміщення в місті, а письмові справи зберігалися в будинку одного з членів суду у селі, надійшло звернення повітового стряпчого, що він упродовж року не отримував жодних відомостей про хід справ⁵⁴. Аналогічно в 1820 р. луцький стряпчий повідомляв, що останню місячну відомість було отримано півроку тому й не вдалося відшукати приміщення суду⁵⁵. Нерідко Волинське губернське правління наказувало нижнім земським судам «змушувати» колишніх підкоморіїв здавати справи. У 1816 р. Острозький нижній земський суд запитував підкоморський суд, у кого знаходяться справи⁵⁶. Через два роки новий склад цього суду «відшукав» їх⁵⁷. Київське губернське правління забороняло колишнім підкоморіям відлучатися до передачі справ⁵⁸.

Розглядаючи компетенцію підкоморських судів, можна зазначити, що зовні відновлена судова система мала всі річпосполитські елементи: виборність посадовців, польську мову на повітовому рівні, порядок роботи суду, оплату, терміни апеляції тощо. 11 вересня 1797 р. Сенат за рапортом управляючого Мінською, Волинською та Подільською губерніями О.Беклешова прийняв рішення про польську мову у судочинстві та службовому листуванні з головними судами. Згідно з

⁴⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.438 зв.

⁴⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.4.

⁴⁸ Там само. – Спр.16. – Арк.8.

⁴⁹ Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций / Пер. с пол. – Санкт-Петербург, 1810. – С.201–202.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.319.

⁵¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121 зв.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68.

⁵³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31–31 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк.3–3 зв.

⁵⁵ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2–2 зв., 5–5 зв.

⁵⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.8.

⁵⁷ Там само. – Спр.5. – Арк.21.

⁵⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3 зв.

попередніми традиціями, зберігалися терміни засідань⁵⁹ і подання апеляцій на рішення підкоморського суду⁶⁰. Проте Павло I для контролю за повітовою судовою системою створив губернські головні суди⁶¹ та Волинський надвірний суд. Із підкоморського суду справи повинні були надходити на ревізію до головного суду, а вже той самостійно складав екстракт (формальну копію) зі справи російською мовою для подання до Сенату⁶². Ці правила 7 лютого 1799 р. було поширено на Київську губернію⁶³.

За річпосполитською судовою традицією незадоволені скаржилися до Люблінського трибуналу, який надсилав для розгляду нового підкоморія. За часів російського панування поставало формальне документальне право, коли рішення приймалося на основі діловодних паперів, відкидаючи людський фактор при розв'язанні поземельних справ. Головні суди краю стали апеляційними установами, які свого рішення не змінювали, а за апеляцією направляли справу до Сенату⁶⁴. Навіть якщо всі сторони ухвалювали рішення, справа надходила на ревізію до цивільного департаменту головного суду.

Підкоморські суди розглядали справи трьох типів: суперечки між приватними власниками, між приватними власниками та казною, адміністративного характеру (розмежування повітів і губерній). Найчисельнішими, копітками і тривалими були поземельні справи з розмежування маєтностей приватних власників. Деякі тягнулися десятки років. Так, Гайсинсько-Ольгопільський суд у 1810 р. слухав справу, де виводився початок землеволодіння з 1459 р., але чіткого розмежування не було проведено, що призводило до суперечок про межі, напади та привласнення земель⁶⁵. Розгляд суперечки графа Самойлова призвів до того, що в 1807 р. він скаржився міністрові юстиції П. Лопухіну на з'їздовий підкоморський суд і просив захисту в губернського прокурора, адже «тутешні дрібні законники лише тим тільки марнославні, що можуть утискати та гнобити людей заслужених, але котрі не мають захисту»⁶⁶.

Справи про розмежування маєтків приватних власників були основними в роботі судів. Для прикладу вкажемо на книгу межових декретів та актів Дубенського підкоморського суду за 1799–1805 рр. з рішеннями у справах лише між приватними власниками⁶⁷. У 1800 р. у цьому суді було видано два остаточних рішення («dekret w sprawie granicznej»), дві справи про проведене розмежування («akt graniczny») та п'ять актів відкладання справ («akt limity») ⁶⁸. У 1801 р. – три декрети,

⁵⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – Санкт-Петербург, 1830. – №18135. – С.727–733.

⁶⁰ Там же. – №18147. – С.737.

⁶¹ 18 листопада 1797 р. з Подільського губернського правління до Кам'янецького підкоморського суду надійшло розпорядження, що всі відновлені магістрати, повітові та підкоморські суди повинні виконувати все, що вимагатиме головний суд, і мають звітуватися йому про вирішені справи (див.: ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27).

⁶² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.727–733.

⁶³ Там же. – Т.25 (1798–1799). – №18850. – С.552–554.

⁶⁴ Русов С. Вольнские записки... – С.142.

⁶⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.790. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.357–359 зв.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1037. – Арк.1–2.

⁶⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–3 зв.

⁶⁸ Декрет належав до групи судово-межових актів, це було рішення суду про присудження акторату одній зі сторін, тобто права скріпити свої докази присягою, що дорівнювало виграшу процесу (див.: Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.24). Акт граничний належав до фіксаційно-межових актів і, на відміну від судових, описував ті межові операції, в яких підкоморський суд виступав як виконавець, не вдаючись до розгляду суперечок, а лише оформляючи межі (див.: Там само. – С.27). Акт ліміти відкладав вирішення справи. Прикладом може слугувати розгляд Дубенським підкоморським судом питання про розмежування маєтків Перемилівка й Мошкове 20 липня 1800 р. Це вже був повторний розгляд, і знову судовий процес

два граничних і сім актів відкладання справ. У 1802 р. – два граничних, десять актів відкладання⁶⁹.

Питанням організації розмежування казенних маєтків від власницьких керували цивільні департаменти головних судів. У 1808 р. Подільський головний суд спланував на літній період відповідні роботи по повітах⁷⁰. Як і у випадку з приватними власниками, справи тягнулися роками й часто супроводжувалися гучними скандалами. У 1802 р. Радомишльський підкоморський суд розпочав розмежування Рожевського староства від володінь приватних власників, і лише в 1823 р. справу було передано на ревізію до Київського головного суду⁷¹. Аналогічно тривало розмежування, з 1802 по 1822 рр., казенного Димерського староства⁷². У 1822 р. три рази на з'їзди прибував київський підкоморій, але радомишльський посадовець без пояснень не з'явився⁷³.

Однією з функцій, яку адміністрація делегувала підкоморським судам, стала участь у розмежуванні губерній і повітів. У 1798 р. з Подільського губерньського правління надійшло розпорядження про залучення повітових землеміра та підкоморія до розмежування губерній⁷⁴. До розмежування повітів залучалися підкоморій із повітовим землеміром та членом нижнього земського суду. Проте й через майже десять років роботи не було завершено: у 1807 р. не було відмежовано Балтський повіт від Ольгопільського⁷⁵. У 1817 р. Острозький повіт – від Старокостянтинівського та Заславського⁷⁶. Станом на 1821 р. Луцький підкоморський суд не зміг завершити розмежування Луцького повіту від Володимирського⁷⁷.

Загалом у Правобережній Україні склалася парадоксальна ситуація: на Поділлі в 1814 р. верховна влада розпочала запровадження межової системи, у той час, як на Київщині й Волині продовжували діяти підкоморські суди. Очевидну причину цього встановити не вдалося. Можна припустити, що Олександр I віддячив подільському дворянству за лояльність ефективнішим межовим судочинством. Нашою робочою гіпотезою може бути припущення, що межова система створювалася на прохання шляхти, серед якої частка поляків була значно меншою, ніж у Волинській губернії. Верховна влада боялася різких змін і не запровадила межові суди на Волині та Київщині.

Запровадження межових судів здійснювалося за ініціативи губерньського маршалка графа Н.Грохольського й подільської шляхти, які прагнули прискорити вирішення межових справ за підтримки місцевої адміністрації. Юридичною основою стало «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії»⁷⁸ від 6 жовтня 1810 р.⁷⁹ 26 січня 1814 р. межові установи було запроваджено в Подільській

переносився за згодою шести учасників конфлікту на 12 серпня того ж року (див.: Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50–50 зв.).

⁶⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1, 53, 126.

⁷⁰ Державний архів Хмельницької обл. (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.120. – Оп.1. – Спр.2130. – Арк.1–1 зв.

⁷¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.63, 231 зв., 291, 438 зв.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.40.

⁷³ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.90, 96, 98–98 зв.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.89, 90–90 зв.

⁷⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.481. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.9–10.

⁷⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.60.

⁷⁷ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв., 17–18 зв.

⁷⁸ Двомовний польсько-російський текст надійшов до Подільської губернії вже 17 листопада 1810 р., але не був представлений дворянству до 1813 р. (див.: Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.1–13 зв.).

⁷⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – Санкт-Петербург, 1830. – №24370. – С.377–379.

губернії⁸⁰. Для проведення розмежування в кожному повіті створювався межовий суд із двох частин: першої інстанції (розглядав межові справи на місці та межовав маєтки) й апеляційний (окрім, власне, апеляцій на рішення суду першої інстанції, відряджав членів для припинення самоуправства та розорення в незавершених провадженнях, на прохання сторін поновлював межі або перевіряв межові знаки, розглядав скарги на зловживання, самоуправство членів суду першої інстанції)⁸¹.

Повітові межові суди склалися з виборного керівного елементу та призначуваних канцелярських службовців. Спочатку формувалася апеляційна установа, до складу якої шляхта повіту обирала від 15 до 21 судді на три роки залежно від чисельності населення та площі повіту. Головою ставав кандидат, який набрав найбільше балів на виборах. До суду першої інстанції входили один із межових суддів (обраний за жеребом), арбітри від сторін, канцелярські службовці – регенти чи секретарі та призначені апеляційним судом коморники. До участі в роботі суду не допускалися родичі когось зі сторін процесу. На посади рекомендувалося обирати урядників, які мали досвід виборної служби. На випадок смерті чи вибуття межового судді за присутності повітових чиновників і маршалка обирався тимчасовий суддя⁸².

За архівними даними за 1823 та 1826 рр. бачимо, що у 12 повітах Подільської губернії було створено 11 повітових апеляційних установ (Гайсинсько-Ольгопільський межовий суд – через малу чисельність шляхти). Кадровий склад очільників був нестабільним: лише двоє голів (Гайсинсько-Ольгопільського й Літинського судів) були переобрані на наступний термін. Очевидно, що в умовах відсутності фінансового забезпечення та великого обсягу завдань польські поміщики не бажали служити. Із дев'яти новообраних суддів у 1826 р. лише двоє мали досвід роботи в повітовому межовому суді, решта сім – не обіймали жодної виборної посади в повіті. Що ж до суддів, то ситуація по повітах відрізнялася: з 11 судів у трьох були переобрані по два члени, у двох – по три, у чотирьох – по чотири. Найкраща ситуація була у Брацлавському (шість членів) та Вінницькому (вісім осіб) повітах⁸³. Отож лише у двох повітових апеляційних судах був відносно сталий кадровий склад, хоча й зі зміною голів, у решти спостерігалася «плинність кадрів».

Щодо соціального походження, то головами й суддями були шляхтичі-поміщики. Формулярних списків про їх службу виявити не вдалося, тож усю інформацію отримано з інших ділових документів. У 1824 р. голова Ушицького межового суду Я.Ліпінський указував, що спочатку вступив на військову службу, а після звільнення розпочав службу за вибором: у 1816 та 1818 рр. – суддя Ушицького межового суду, із 1820 р. – голова⁸⁴. Суддя Брацлавського межового суду В.Бохенський із 1826 по 1840 рр. перебував на виборних посадах: спочатку земського писаря, потім засідателя повітового суду⁸⁵.

Дещо окремо від суддів повітового межового апеляційного суду перебували возні: з одного боку, вони обиралися шляхтою, а отже повинні були відповідати всім цензам, з іншого – за своїми функціями вони були близькі до канцеляристів. У 1814 р. О.Бахметьев безуспішно пропонував обирати їх зі шляхтичів, котрі не

⁸⁰ Там же. – №25528. – С.737–740.

⁸¹ Там же. – №24370. – С.379, 381.

⁸² Там же. – С.378–379.

⁸³ Держархів Хмельницької обл. – 1823 р.: Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. – 1192 зв.; 1826 р.: Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.59, 60–63.

⁸⁴ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.215–216.

⁸⁵ Там само. – 1823 р.: Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1189 зв.; 1826 р.: Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.61 зв.

мали маєностей, але мали хист до служби⁸⁶. У 1823 р. в 10 повітах були несхвалені кандидати на посади возних через їх відсутність у дворянських книгах, недостатність «кондицій» (власності), перебування під судом⁸⁷. На виборах 1826 р. проблема повторилася, і подільський губернатор Н.Грохольський наказав, щоб попередні возні продовжили службу далі. Загалом з 11 повітових судів у п'яти не було схвалено жодного возного, із 17 схвалених лише троє були новими, решта – старими⁸⁸.

Виконавська дисципліна повітових межових судів була на низькому рівні. Вимоги адміністрації вчасно надавати відомості про хід справ та укладати формуляри часто ігнорувалися. У травні 1824 р. вибухнув скандал після того, як із вересня минулого року до березня поточного довелося сім разів безрезультатно (!) нагадувати про необхідність подання формулярів⁸⁹. Дієвим механізмом покарання ставав приїзд чиновників по естафеті за кошт винуватців⁹⁰. Губернський межовий суд отримав право віддавати посадовців під суд та накладати на повітові межові суди штрафи⁹¹.

Дражливим було питанням оплати праці. Згідно з «Положенням для розмежування Литовсько-Віленської губернії» від 1810 р., у судах першої інстанції межовий суддя отримував з 1 уволоки⁹² спірної землі 1 руб. сріблом, регент чи секретар та землемір із такої ж площі – 4 злотих (1 злотий = 15 коп. сріблом), за кожен наріжний копець – 2 злотих, за середній копець на відстані 5 шнурів – 1 злотий. В апеляційній установі судді з уволоки мали отримувати по 3 руб. сріблом, регент або секретар – 4 та землемір – 2 злотих⁹³. Держава ніякого жалування їм не платила⁹⁴. Установлені розцінки на виконані роботи були незначними. У 1840 р. Брацлавський межовий суд повідомляв повітовому стряпчому, що кошти не виділялися ані на жалування, ані навіть на канцелярію, винаймання будинку під присутствіє та архів⁹⁵.

Віддання на відкуп партикулярних земельних справ повітовим межовим судам, рішення яких були остаточними, викликало незадоволення сторони, котра програла, та, як наслідок, звинувачувала конкурентів у родинних зв'язках, хабарництві тощо. Тому за ініціативи губернського маршалка й депутатів у 1815 р. було створено Гродненський⁹⁶, у 1816 р. – Мінський⁹⁷ і Віленський⁹⁸, 22 грудня 1818 р. – Подільський губернські апеляційні нормальні суди⁹⁹. Верховна влада, пояснюючи причини їх запровадження, визнавала факти порушень із боку повітових апеляційних судів. Новоутворені установи діяли згідно з правилами для повітових межових судів і їхні рішення були

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1185–1192 зв.

⁸⁸ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.59 зв. – 60 зв.

⁸⁹ Там само. – Спр.77. – Арк.21–22 зв.

⁹⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.14 – Арк.73.

⁹¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.38 (1822–1823). – Санкт-Петербург, 1830. – №28912. – С.56–57.

⁹² 1 литовська уволока мала 19 дес. 1420 саж. У першій половині XIX ст. цю одиницю площі продовжували використовувати в деяких повітах Подільської губернії (див.: *Малиновский Ф.Л.* Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. – Санкт-Петербург, 1844. – С.81).

⁹³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.384.

⁹⁴ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.936.

⁹⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5.

⁹⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – Санкт-Петербург, 1830. – №26001. – С.380.

⁹⁷ Там же. – №26087. – С.445.

⁹⁸ Там же. – №26428. – С.1018.

⁹⁹ Там же. – Т.35 (1818). – №27593. – С.646.

остаточними¹⁰⁰. Виняток становило відсудження казенної власності, адже такі ви- роки надходили до Сенату на ревізію¹⁰¹.

Формування Подільського губернського апеляційного нормального суду (ви- користовувалася й більш зрозуміла назва – Подільський губернський апеляцій- ний межовий суд) відбувалося на дворянських виборах у Кам'янці-Подільському. Повітове дворянство обирало своїх представників на три роки. Від кожного повіту до складу губернського суду делегувалися по одному з членів повітового межового апеляційного суду¹⁰².

Згідно зі «Штатами для існуючих у Гродненській, Віленській і Подільській гу- берніях нормальних чи межових апеляційних судів» від 1825 р. було витримано традиційну структуру: виборний елемент (голова та судді) й канцеляристи зі служ- бовим персоналом (12 осіб). Для економії коштів, окрім постійного голови, перед- бачалося засідання не менше семи суддів, які були у присутстві чи відряджалися для перевірки спірної землі та меж¹⁰³. Оскільки судді на час виконання судових повноважень перебували в губернському місті, то їм належало сплачувати жалу- вання за рахунок коштів на земські повинності¹⁰⁴. У 1823 р. верховна влада повер- нулася до питання про «Штати»¹⁰⁵. Навіть Державна рада визнавала встановлені Сенатом оклади вкрай недостатніми: голова отримував 200 руб. сріблом, тому було зрівняно фінансове утримання губернського суду з казенною палатою. Жалування голові становило 600 руб., сіом суддям – по 400 руб. Із канцеляристів найбільше отримував секретар – 300 руб., найменше – копіїст (100 руб.). З обслуговуючого пер- соналу: возний – 60 руб., сторож – 45 руб. Виділялося 645 руб. на оренду будинку, опалення, канцелярське приладдя¹⁰⁶. Під загрозою відповідальності було заборо- нено стягувати додаткові кошти зі сторін процесу¹⁰⁷.

Архівні дані за 1823 та 1826 рр. дають можливість встановити плинність ка- дрового складу. Змінився голова губернського межового суду¹⁰⁸, лише четверо з дванадцяти депутатів від повітів були переобрані на наступне триріччя. Логічним поясненням цього стала близькість розташування маєтностей трьох із них – непо- далік від губернського центру, четвертий мав сумнівну власність з ознаками під- робленого документа¹⁰⁹. Решта вісім депутатів (67%) були новообраними. Що ж до соціального походження, то 42-річний голова граф Г.Комарніцький мав 2375 кри- паків. Його кар'єра може бути типовою для тих представників польської еліти, які служили російській владі. У 1802 р. його у віці 21 року було обрано в Кам'янець- Подільському повіті комісаром по земській повинності, потім він обіймав посади повітових хорунжого та маршалка, межового судді. У 1823 р. вшосте обраний на виборну посаду – головою губернського межового суду¹¹⁰. Його наступник 36-річ- ний граф П.Стадницький (мав 221 ревізьку душу) після закінчення у Варшаві

¹⁰⁰ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–381.

¹⁰¹ Там же. – Т.40 (1825). – №30228. – С.66–67.

¹⁰² Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.381.

¹⁰³ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

¹⁰⁴ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.381.

¹⁰⁵ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.935–936.

¹⁰⁶ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

¹⁰⁷ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.935–936.

¹⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв., 1592 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.125 зв., 127 зв., 130 зв.

¹¹⁰ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.9–12.

«наук» (не зазначено, яких саме) в 1810 р. розпочав службу в міністерстві фінансів. У 1812 р. вступив на військову службу підпоручиком, через рік був звільнений. Після 13-річної перерви обраний головою суду¹¹¹.

Аналізуючи формулярні списки за 1827 р., удалося з'ясувати, що 12 суддів губерньського межового суду були відносно молодими людьми: семеро у віці від 23 до 29, решта – від 30 до 39 років. Власність вимірювалася числом кріпаків: зовсім їх не мали двоє; володіли від 22 до 99 душ – також двоє; від 100 до 199 душ – п'ятеро; понад 200 мали три особи (найбільше – 960 кріпаків). Із 10 власників лише володіння одного було розташоване не в тому повіті, в якому його обрано. Щодо освітнього рівня, то тільки один закінчив Львівський університет, ще один – народне училище (раніше вони перебували на державній службі). У решти освіта не зазначена. Перебіг кар'єри виявив, що вперше були обрані й відразу на посаду судді – п'ятеро, обрані вдруге – четверо осіб¹¹². Верховна влада продовжувала практику контролю за діяльністю судових органів шляхом примусового «обрання» колишніх чиновників. Це робилося для відстоювання державних інтересів при межованні, адже рішення губерньського суду були остаточними. Для прикладу, на виборах 1826 р. чиновниками було двоє: 39-річний відставний капітан С.Чайковський і 33-річний титулярний радник С.Білінський, які прийшли з розформованої канцелярії військового губернатора¹¹³.

Юрисдикція межових судів поширювалася передусім на розмежування приватних маєтків. Установлення меж землеволодіння/землекористування попередніми підкоморськими судами було пов'язане з багатьма проблемами: завантаженістю судів, тривалістю розглядів зі складною системою ревізування та апеляції справ. Щоб досягти справедливого рішення, законодавство деталізувало процес розгляду справи межовими судами: представлялися відповідні документи від обох сторін, справа розглядалася на місці та проводилося розмежування. Призначений повітовим межовим апеляційним судом суддя прибував на місце суперечки за кошти сторін. Від початку їх закликали до примирення. Першим етапом було складання присяги, далі збиралися докази, зіставлялися показання свідків (по троє осіб від кожної сторони). Суддя відразу ж повинен був ухвалити рішення. У випадку нормативних прогалин необхідно було використовувати правила Литовського статуту для підкоморських судів. Влада стимулювала швидкий розгляд, і тому судді надавалася можливість карати винуватців затягування процесу: ув'язнювати на шість тижнів та накладати штраф на користь потерпілого в 100 кіп грошів¹¹⁴. Якщо ці заходи не допомагали, то межовий суддя приступав до вирішення справи за участю однієї сторони¹¹⁵.

Апеляція на рішення суду першої інстанції подавалася до повітового апеляційного межового суду. Якщо площа спірних угідь становила менше 1 уволоки, то

¹¹¹ Там само. – Арк.125 зв.

¹¹² Там само. – Арк.125–132.

¹¹³ Там само. – Арк.47 зв., 52, 126 зв. – 127, 128 зв. – 130.

¹¹⁴ Удалося відшукати згадки лише про один випадок, коли в 1833 р. Брацлавський межовий апеляційний суд визнав правильним рішення судді першої інстанції Ш.Веллмана про накладання штрафу в розмірі 100 кіп литовських грошів (1500 срібних золотих або 225 руб. сріблом) на поміщика графа Б.Потоцького за нескладання у строк документів. Тому суд звертався до Брацлавського (нижнього) земського суду, щоб той стягнув у десятиденний термін гроші з Немирівського ключа та надіслав до суду, звідки вони мали бути передані казенним селянам як компенсація за довгий термін розгляду і для сплати казни за негербовий папір та мито. Проте суд нічого не робив, і ще двічі межова установа зверталася до губернатора й губерньського правління, аби вони вплинули на ситуацію (див.: Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.5, 10 зв., 14 зв. – 15).

¹¹⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–381.

рішення було остаточним. Справа в апеляційному порядку розглядалася наступним чином: після обов'язкової пропозиції про примирення перед судом відкривалися два варіанти дій: у самому присутстві справа перевірялася на відповідність земельним планам і, якщо виникали запитання, на місце відряджався один із членів суду разом із коморником, а якщо порушень не виявляли, то рішення оголошувалося негайно. За другим варіантом суд відряджав (коштом обох сторін) трьох суддів (обраних за жеребом) на місце, котрі й ухвалювали остаточний присуд. Щоб сторони не затягували розмежування, справа повинна була розглядатися негайно, нові докази не приймалися, проведення повторного слідства заборонялося¹¹⁶. Дотримуючись принципу невтручання в партикулярні земельні справи, верховна влада в 1815 р. відхилила прохання поміщиків про присутність при розгляді справ губернського й повітових стряпчих¹¹⁷. Рішення повітового межового апеляційного суду до створення губернської межової установи в 1818 р. були остаточними¹¹⁸.

Хоча процедури й було детально прописано, але практичні наслідки виявилися дещо іншими. Розмежування ставало успішним, якщо цього прагнули обидві сторони. Передбачене покарання для тієї, котра затягувала розгляд, практично не застосовувалося через корпоративну етику. Фактично верховна влада після укладення регулюючого законодавства не втручалася у приватне розмежування, що призводило до затягування процесів. Ілюстрацією можуть слугувати дії Брацлавського межового апеляційного суду в 1840 р., коли він розглядав три справи: дві розпочалися 1835 р., третя – 1833 р.¹¹⁹

Значно важливішим для верховної влади було розмежування казенних маєтків. Держава дозволила польським землевласникам самостійно вирішувати свої земельні суперечки, але їхні бажання збільшити свої угіддя за рахунок казенної власності, цілком прогнозовано, наштовхувалися на протидію. Якщо взяти до уваги склад межового суду, то бажуючі «округлити» володіння зустрічали розуміння та підтримку суддів. Тому, згідно з «Положенням» від 1810 р., було запроваджено окрему процедуру для розмежування дворянських маєтків із казенними (старостинськими, едукційними, духовними). Головною їх відмінністю стала участь у розмежуванні членів губернського правління, казенної палати та стряпчого казенних справ¹²⁰. Окрім, власне, казенних земель чиновники залучалися до розмежування маєтків, які були пожалувані приватним власникам. Відсутність представників адміністрації ставала підставою для перегляду справ¹²¹.

Скоріше за все, зловживань було багато, адже 21 березня 1823 р. довелося призупинити дії межових судів «західних губерній» із розгляду казенних справ. Міністерство фінансів уважало, що суди першої інстанції розглядали справи без участі чиновників. Це призводило до втрати казенної власності, адже рішення ухвалювалися на основі пояснень власників, а суди виконували їх за допомогою своїх комісарів та землемірів, а не через земську поліцію. Тому верховна влада зупиняла всі вироки межових судів по казенних справах, які ще не набули чинності. По тих, котрі набули законної дії й за якими держава втрачала власність, накладалася заборона на продаж та заставу і справа надходила на ревізію до губернського

¹¹⁶ Там же. – С.380–382.

¹¹⁷ Там же. – №25958. – С.300.

¹¹⁸ Там же. – Т.35 (1818). – №27593. – С.646.

¹¹⁹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1, 4, 7 зв.; Спр.5. – Арк.7 зв.; Спр.4. – Арк.13 зв. – 14.

¹²⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.382.

¹²¹ Там же. – Т.35 (1818). – №27333. – С.190, 195.

межового суду¹²². Через два роки було уточнено, що рішення губернського суду вступає в дію, якщо від казни нічого не відсуджується, а у протилежному випадку справа йде на ревізію до Сенату¹²³. Як і у випадку з приватним розмежуванням, дехто з поміщиків удався до затягування справ. Із 1804 р. тривала, наприклад, справа про розмежування в Ольгопільському повіті, яку не було завершено навіть на 1822 р.¹²⁴ Особливістю межових справ стало небажання сторін процесу бути учасниками суду через відсутність письмових документів на користування спірними угіддями. Ситуація ускладнювалася, коли розмежовувалися казенні маєтки та/або пожалувані, які вимагали присутності чиновників. Зразком такої справи стало розмежування маєтку в Літинському повіті, розпочате ще в 1818 р. й не закінчене станом на 1834 р. Учасники процесу то не прибували, то повідомляли про хворобу, то просили про відстрочку, а власник Думенківського староства зазначав, що при передачі маєтку від казни не отримав ніяких документів¹²⁵. Польське повстання 1830–1831 рр. означало докорінний поворот у політиці російської влади у Правобережній Україні. За іменним указом від 30 жовтня 1831 р. всі присутственні місця та посадові особи отримували загальноросійські назви згідно з нормативним актом від 1775 р.¹²⁶, про що повідомлялося всім адміністративним та судовим установам регіону¹²⁷. 11 жовтня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників, возних та хорунжих, а їх обов'язки покладалися на повітові суди¹²⁸.

Що ж до межової системи судочинства, то верховна влада готувалася до її скасування. У січні 1838 р. з губернського межового суду до повітових установ надійшов указ із вимогою зібрати дані про повністю обмежані та частково або необмежані поміщицькі маєтки¹²⁹. Діяльність межових судів у «західних губерніях» було припинено 24 червня 1840 р.¹³⁰ у зв'язку зі скасуванням Литовського статуту та сеймових конституцій і поширенням російських цивільних законів. Справи губернського суду передавалися до цивільної палати. Усім членам суду й канцеляристам видавалися атестати про службу, а формулярні списки надсилалися до губернського правління. Припинявся розгляд справ, усі документи передавалися до повітових судів¹³¹.

Отже верховна влада відмовлялася від урегулювання земельних відносин на Правобережжі України за річпосполитською традицією. Свого часу Павло І заради підтримки з боку знаті прикордонних губерній відновив суди, закони й залишив польську мову у судочинстві. Важливим елементом для такої лояльності було встановлення прав власності та меж землеволодіння/землекористування місцевої шляхти. Збереження колишньої системи врегулювання земельних відносин стало складовою політики компромісу між верховною владою й польською елітою. Відновлення мережі підкоморських судів за збереження Литовського статуту, сеймових конституцій переконувало шляхту в тому, що російська влада рахується з нею та покладає на неї унормування поземельних справ на місцях. Тому підкоморські суди очолювали заможні шляхтичі, які й були власниками земельних угідь.

¹²² Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29372. – С.854–855.

¹²³ Там же. – Т.40 (1825). – №30228. – С.67–68.

¹²⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.41 зв. – 42.

¹²⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.291–302 зв.

¹²⁶ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т.6 (1831): Ч.2. – Санкт-Петербург, 1832. – №4894. – С.159–160.

¹²⁷ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.617.

¹²⁸ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.7 (1832). – Санкт-Петербург, 1833. – №5068. – С.8.

¹²⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.594. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.7 зв. – 8.

¹³⁰ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.15 (1840). – Санкт-Петербург, 1841. – №13591. – С.443–445.

¹³¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8 зв. – 9 зв., 11–11 зв.

Держава, хоч і була зацікавлена у формуванні ефективного кадрового складу у судовій системі регіону, проте не довіряла повноту судової влади польській знаті. Повітова судова ланка підпорядковувалася губернському суду, на кадровий склад якого мали вплив державні посадовці. У межових суперечках між приватними власниками держава взяла на себе роль арбітра, намагаючись не допускати до відвертих зловживань: усі справи надходили на ревізію до губернського суду та, за умови дотримання формальної сторони, затверджувалися або надсилалися до Сенату. Держава прагнула, аби збереження казенної власності було пріоритетним в їхній діяльності. Будь-які спроби вирішити підкоморськими судами справи у своїх корпоративних інтересах за рахунок казни наштовхувалися на опір адміністрації. Деякі процеси тривали роками, іноді десятиліттями, адже заможніші землевласники воліли затягувати розгляд справи. На неефективність судочинства впливали перевантаженість установ, брак кадрів.

Олександр I продовжив політику співробітництва з місцевою елітою та в деяких губерніях запровадив межову судову систему, зокрема в Подільській. Повітові межові суди за принципами своєї роботи нагадували скасовані підкоморські, які було збережено у сусідніх Волинській і Київській губерніях. Основна відмінність полягала в розширеному складі та структурі межових судів, що давало можливість прискорити роботи з розмежування поміщицьких і казенних маєтків. Фактично верховна влада дозволила місцевому дворянству самостійно проводити розмежування поміщицьких володінь, але зберегла за собою контроль над розмежуванням казенної власності. Запропонувавши чітку форму судового процесу з системою покарань, вона сподівалася пришвидшити розмежування. Проте це було можливе лише у випадку згоди всіх сторін. Конфлікти між ними при розмежуванні з'ясував Подільський губернський апеляційний нормальний суд. І підкоморська, і межова судова мережа базувалися на річпосполитському законодавстві й тому після Листопадового повстання були ліквідовані. Проте вони виконали свою функцію на перехідному етапі утвердження імперської влади на Правобережжі України, примиривши місцеву шляхту цього історичного регіону з російським пануванням.

REFERENCES

1. Bardakh, Yu., Lesnodorskiy, B., Pietrchak, M. (1980). *Istoriya gosudarstva i prava Polshi*. Moskva. [in Russian].
2. Barmak, M. (2016). Transformatsii v systemi sudoustroiu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII st. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka: Seriiya «Istoriia»*, 2, 4–8. Ternopil. [in Ukrainian].
3. Barmak, M. (2010). Rosiiski sudovi ustanovy v systemi upravlinnia ukrainskykh zemel Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka: Seriiya «Istoriia»*, 2, 19–25. Ternopil. [in Ukrainian].
4. Borysevych, S. (2007). *Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793–1886 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ilin, O. (2016). Zminy v sudoustroi na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u 1796–1801 rr. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 23–28. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Nimchuk, V., Yakovenko, N. (1991). Peredmova. *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)*, 5–56. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Padokh, Ya. (1994). Gruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhiy polovyni XVII–XVIII st. Lviv. [in Ukrainian].
8. Pisarkova, L. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII v.: Evolutsiya burokraticheskoy sistemy*. Moskva. [in Russian].
9. Reznik, O. (2009). Sklad ta kompetentsiia pidkomorskykh sudiv za Statutom Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 r. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 49, 127–132. Odesa. [in Ukrainian].
10. Voronchuk, I. (2003). Voznyi. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 1: A–V*, 601–602. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Voronchuk, I. (2011). Pidkomorskyi sud. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 8: Pa–Pryk*, 236–237. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Voronina, V. (2008). Zakonodavchi initsiatyvy Pavla I u sferi sudochynstva. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 80–91. Kyiv. [in Ukrainian].

Andrii Shevchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of the World History,
I. Franko Zhytomyr State University
(Zhytomyr, Ukraine), shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Judicial Adjustment of Land Relations in the Right-Bank Ukraine (1797–1840)

Abstract. The purpose of the article is to determine the mechanisms of land relations settlement in the Right-Bank Ukraine in 1797–1840-ies. The supreme power of the Russian Empire held flexible policy in order to become firmly established in the region by means of obtaining the local establishment's loyalty. One of its means was to re-establish the Polish-Lithuanian land ownership system. The author studies the pidkomorious and bordering courts, analyses their staffing and social practices. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-legal, historical-systematic, historical-typological) methods with the principles of historicism and scientificity, making it possible to specify the role of judicial settlement of land relations in search of a compromise between the state's supreme power and local elite groups. The author refers to prosopography in order to provide analysis of the judiciary. **The scientific novelty** is reached by discovering the imperial expertise in cooperation with the regional Polish nobility by means of preserving the Polish-Lithuanian judicial tradition and providing controlled class autonomy in settling argumentative land ownership and land use. **Conclusions.** In order to preserve stability in the right-bank bordering region, Paul I proceeded to cooperate with the local elites mainly by re-establishing a net of governorate pidkomorious courts and, consequently, returning the Polish justice to land use. The overload of cases and the lack of court staff led to the low efficiency of the pidkomorious courts activity. At the request of the elite Alexander I introduced a much more efficient bordering system in the Podillia Governorate in 1814. To speed up the resolution of land disputes, first independent district surveying institutions were created, and then in 1818 – the governorate appeal court Podillia Provincial Ordinary Court of Appeal. The state did not interfere with the delimitation of the landlords' estates, but controlled the land boundaries of the state property. The pidkomorious and bordering judicial networks reconciled the local elite with the Russian authorities.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Polish-Lithuanian judicial traditions, delineation, pidkomorious court, bordering legal proceedings, loyalty of the elite.